

1. INTRODUCCIÓ

Que el Priorat ha estat i és terra de vi constitueix un fet que avui ningú no desconeix; el conreu de la vinya ha estat important i tradicional des de fa ben bé dos-cents anys. Això no obstant, ja al segle XIV, quan es féu la venda del terme de Porrera al Priorat de Scala Dei s'hi inclogueren també estris diversos per a l'elaboració del vi, cosa que permet avançar que es tracta d'un conreu de tradició. Però el gran desenvolupament de la vinya es produí durant el segle XVIII, d'una manera paral·lela al creixement demogràfic. De llavors ençà i fins a l'arribada de la fil·loxera, el territori es convertí en exportador de vi i aiguardent i, simptomàticament, en importador de blat d'Aragó, fet que posa en relleu que el Priorat s'havia ja decantat cap a una agricultura especialitzada.

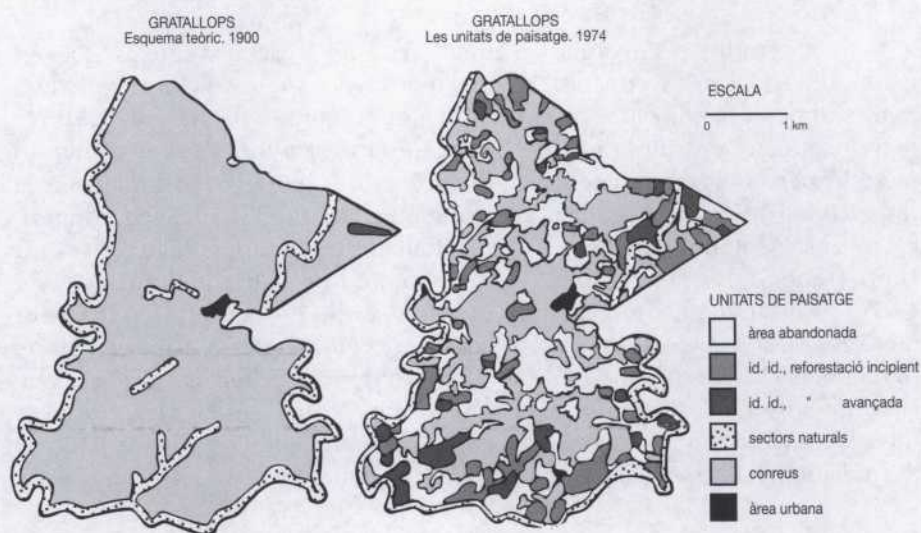
L'estudi de l'evolució d'aquell paisatge i de les causes que en generaren els canvis constitueix una investigació que, malgrat que està temporalment paralitzada, té previstes algunes línies de treball. Després de constituir el cos de la tesi de llicenciatura de l'autor, s'experimentà un mètode per analitzar la capacitat de càrrega del paisatge en funció de la pressió antròpica exercida. En aquest sentit, fou presentada una comunicació a la V Reunió del Grup de Treball de Síntesi del Paisatge, de la Unió Geogràfica Internacional, que va tenir lloc a Banyoles l'agost de 1986, conjuntament amb la doctora Montserrat Jardí, del Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional de la Universitat de Barcelona. Una segona comunicació, basada en el treball de la tesi i que recollia algunes idees del treball en curs, fou llegida al I Congrés Internacional de la Fil·loxera i el Cava, que va tenir lloc a Sant Sadurn d'Anoia l'any següent. El treball que segueix en constitueix un resum.

* IES Ventura Gassol, Av. de Mònaco, 36, 08914 Badalona.

Una ampliació del tema, enfocada des d'una altra perspectiva, fou objecte d'un altre article, citat a la bibliografia.

Globalment, es tracta d'establir els esquemes bàsics d'evolució d'un determinat tipus de paisatge rural i d'observar els fenòmens que en determinen les pautes evolutives, entre els quals la fil·loxera destaca de forma preeminent. El sector escollit fou el municipi de Gratallops, al centre de la comarca administrativa del Priorat, i que respon a unes premisses bàsiques: en primer lloc, disposa d'un paisatge homogeni, encara que un element forà –la fil·loxera– trencà el precari equilibri en què es trobava i ha permès l'observació de múltiples efectes i, en segon terme, el sector és representatiu i permet una generalització, àdhuc en altres comarques.

Metodològicament, hom ha utilitzat, com a mètodes d'anàlisi del paisatge, per un costat, un "esquema teòric" i, per un altre costat, la fotografia aèria. L'esmentat "esquema teòric" es fonamentà en un fet objectiu: un mapa de feixes, fet després d'un extens treball de camp i amb l'ajuda de la fotografia aèria. La presència de feixes i marges es revelà com un element de primer ordre per identificar els sectors conreats en altres temps. La cartografia obtinguda ha servit per elaborar uns mapes d'usos del sòl corresponents a talls sincrònics efectuats cap als anys 1850 i 1900 i definits com a "esquemes teòrics". La comparació d'aquelles situacions amb la d'avui, elaborada també a partir de fotografia aèria, ha permès establir un esquema evolutiu.

2. UN RESUM DE L'EVOLUCIÓ DEL PAISATGE

D'acord amb el resultat del treball dut a terme fins ara, hom pot establir, a la primeria del segle XIX, un paisatge essencialment agrari amb una economia comercial que es basava en el conreu de la vinya. Hi havia d'altres elements de segon ordre, com ara l'ametller i les oliveres, i un seguit de productes marginals –cànem i avellanes– o emmarcats dins d'una agricultura de subsistència: productes hortícoles, cereals i lleguminoses i també figueres i garrofers per a l'alimentació animal. En el paisatge apareixien restes d'èpoques passades, com ara el bosc comunal.

En el decurs del segle XIX es produí la desaparició d'aquells fenòmens d'histèresi i també la substitució dels conreus marginals en favor de la implantació del monocultiu vitícola, impulsat per la peculiar conjuntura econòmica generada per l'aparició de la plaga fil·loxèrica a França. Aquella situació es definí, doncs, per una quasi total ocupació del sòl útil per una agricultura forçada majoritàriament al conreu de la vinya, àdhuc en indrets poc apropiats a causa de l'elevat pendent. Aquelles explotacions, posades en marxa ràpidament, estaven mancades d'una sòlida infraestructura i els bancals construïts llavors avui pràcticament han desaparegut.

Els espais naturals quedaven limitats als llits d'inundació dels rius Siurana i Montsant i a les zones més pregones dels barrancs, com també als indrets amb pendents extraordinaris o rocallosos. Els espais boscosos esmentats són de localització més dubtosa.

En aquest context, aparegué la fil·loxera, com un element extern al sistema, que provocà la mort de les plantacions i el consegüent anorreament econòmic. El pas de la plaga se saldà, doncs, amb un canvi del paisatge agrari, lògic resultat de l'abandonament de les terres a què es veieren obligats els pagesos menys afavorits. Les conseqüències que se'n derivaren posen en relleu la precarietat de l'equilibri d'aquell paisatge dominat per la viticultura. D'altres parcel·les foren replantades i començà de nou una diversificació dels conreus; augmentaren de nou els de l'ametller i l'oliver, com també de l'avellaner. Altres de marginals foren mantinguts, com ara els cereals o les figueres. Un altre tipus d'explotació, l'horta, es mantindrà en el temps i no s'abandonarà de forma clara fins a la dècada del 1970.

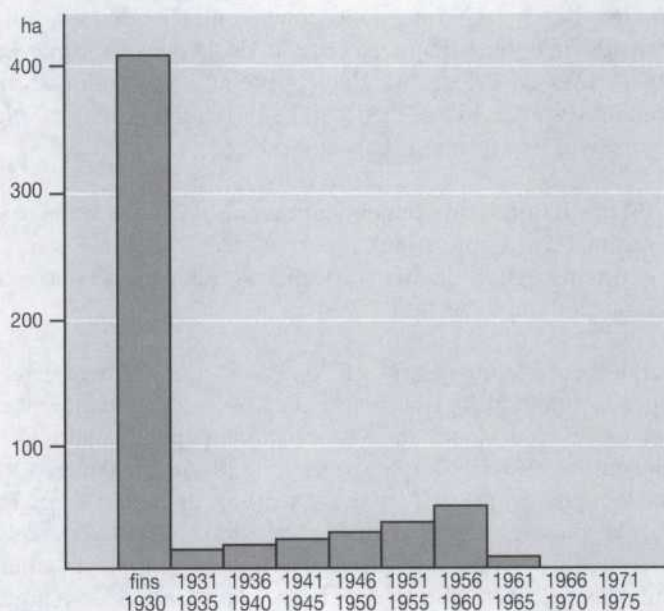
Després de la fil·loxera, la major part del terme municipal quedà dividit en dues grans unitats paisatgístiques:

a) espais replantats, bàsicament de vinyes, ametllers, oliveres i sembrats, en bona part en règim d'associació, i

b) espais abandonats, sobre els quals s'inicià un procés erosiu i una molt lenta recolonització vegetal.

Grans zones pertanyents al primer grup s'abandonaren posteriorment, a causa de calamitats naturals o bé per mort o envelliment de les plantacions. A sobre (excepte en aquelles que han estat abancalades de nou i preparades per a una mecanització de les tasques agrícoles), s'hi ha iniciat el procés de recolonització vegetal. Encara que molt lent, s'ha limitat, de forma general, en una coberta vegetal reduïda a l'estrat herbaci. Això no obstant, el procés s'ha vist dificultat en diferents casos per processos erosius, ja que els dèbils sòls mantinguts en pendents abruptes per una cura i atenció constants han estat arrossegats progressivament a causa de la destrucció de marges.

El cicle erosiu continua obert avui en indrets amb forts pendents i marges en mal estat, i apareix la roca mare en alguns punts. En aquest sentit, cal esmentar que, al final del 1993 s'instal·larà una estació experimental per a la valoració de l'erosió, a càrrec de la doctora Montserrat Jardí, ja citada.

QUADRE 1. Hectàrees de vinya replantada al municipi de Gratallops. Font: Ministeri d'Agricultura.

3. EL PAISATGE ACTUAL

A partir de la fotografia aèria s'han definit dues grans unitats de paisatge, conseqüència de la diferent aportació energètica rebuda:

a) espais amb una notable aportació energètica exterior d'origen antròpic i definits per les zones conreades i urbanitzades.

b) espais amb una molt reduïda o nul·la aportació energètica exterior d'origen antròpic: n'hi ha de dues categories:

b₁) espais abandonats, on el conreu fou present en un moment més o menys proper en l'escala temporal.

b₂) espais amb aportació antròpica llunyana en el temps i que funcionen d'una manera que es podria considerar natural.

3.1. Les explotacions

En una situació final del procés d'abandonament del conreu, cap al 1970, la superfície que ocupava la vinya en el total municipal ascendia al 43,5 %. És clar que, després de la plaga, no tots els sectors foren replantats. Si es té en compte que, aquell any, el 70 % de la vinya existent era replantada amb anterioritat al 1930 (quadre 1), el valor mínim replantat després del pas de la plaga representa el 30,6 % del terme. Comparant aquest valor amb el 78,2 % de vinya censada el 1900, es constata que de la vinya existent abans de la plaga fins al 1930 tan sols se'n replantà el 39 %. Aquestes xifres semblen concordar amb els totals globals de producció a la comarca vinícola històrica (Iglésies, 1975), on es valora la producció de vi del 1910 en un 18,7 % de la calculada per al 1860. Cal, evidentment, tenir en compte que, el 1910, ni totes les vinyes havien estat replantades ni les que ho havien estat produïen a ple rendiment.

La distribució de les parcel·les posa en relleu la persistència dels conreus a les zones més planeres, malgrat que cal establir les excepcions pertinents basant-se en el tipus d'organització social i en la seva relació amb el parcel·lari, cadastralment entès.

3.2. Els espais abandonats

En la seva distribució hi intervenen els factors físics i humans, de tal manera que es localitzen, de forma general, en els indrets més allunyats del poble i amb més pendissos. El mapa establert, corresponent al 1974, presenta una sèrie d'irregularitats en aquest sentit i s'ha observat, a la fotografia corresponent al vol del 1980, que la majoria de les parcel·les abandonades properes al poble havien estat abancalades de nou.

No hi ha boscos pròpiament dits al terme i les formacions arbòries es componen únicament de pinedes de pi blanc, de formacions més o menys considerables d'alzinar amb sotabosc poc desenvolupat o inexistent i de petites masses de lledoner. Les altres espècies presents són resultat d'antigues

explotacions abandonades; així, es poden trobar, gairebé de forma predominant a les barrancades, formacions degradades d'ullastre, generalment associat amb el lledoner i l'alzina, en funció del temps en què es produí l'abandonament. A les mateixes barrancades hi apareix sovint la bardissa, en formes més o menys degradades; però, a causa del contingut més elevat d'humitat al sòl, presenten formacions més desenvolupades, que en alguns casos arriben a constituir una associació concreta: la *Rubo Coriarietum*.

La vegetació de ribera, arbustiva, no comprèn formacions arbòries específiques sinó exemplars de pi blanc esparsos que davallen dels vessants propers. Entre les espècies més comunes que componen la brolla estesa un xic arreu i que constitueix la coberta vegetal de grans espais abandonats, és fàcil observar masses d'argelagues (*Genista scorpius*) i també la ginesta vimenera (*Retama sphaerocarpa*). Brolles d'estepes i brucs en menor quantitat, a vegades amb estrat arbori de pi blanc, apareixen en altres sectors.

4. ELS FACTORS DE L'EVOLUCIÓ

A l'hora d'establir les conclusions relatives al procés evolutiu, cal tenir en compte una sèrie de factors que, d'una manera preponderant, hi han intervingut.

4.1. Factors físics

4.1.1. El relleu

L'elevat grau de pendents condiciona la forma i l'estat de les explotacions i dels sectors abandonats.

4.1.2. El clima

El règim climàtic determina els límits biològics de permanència i estabilitat de les espècies i, en segon terme, la durabilitat dels sòls, els quals, en bastants indrets, es perfilen com AC poc evolucionats.

4.1.3. Un factor biòtic

L'aparició de l'insecte *Phylloxera vastatrix* és un element decisiu a l'hora de valorar el paisatge actual. Es pot afirmar que n'és el generador directe.

4.2. Factors humans

La pressió antròpica ha determinat i condicionat, en estreta relació

amb els factors físics anteriors, el tipus de paisatge actual. S'han tingut en compte els elements següents.

4.2.1. L'extensió explotada

4.2.2. El tipus de conreu

4.2.3. La forma d'explotació

4.2.4. El tipus de parcel·la

L'extensió i la perdurabilitat dels límits en funció del tipus d'organització social.

Plantejats d'aquesta manera, factors físics i humans s'interrelacionen i es manifesten tant en la informació recollida com en l'expressió real, cartogràfica o teòrica que s'ha utilitzat, i generen unes unitats de paisatge degradades i de dinàmica progressiva.

Cal centrar l'atenció en el procés de recolonització vegetal. A les parcel·les on la pressió antròpica s'ha deixat d'exercir, malgrat que el procés erosiu s'hagi ja paralitzat, les formacions vegetals semblen, en bastants casos, mancades per elles mateixes de força suficient per trencar la inèrcia de l'estancament evolutiu. En conseqüència, es considera necessària una aportació externa al sistema, com podria ser una reforestació, a fi de potenciar una vegetació amb tendència a una situació climàtica, referida a la de la vegetació potencial.

No es fa gaire aparent, excepte en zones concretades en el barranc de les Guinarderes o el de la font Nova, com també al turó de l'ermita de la Mare de Déu de la Consolació, que l'orientació dels vessants afecti de forma important la reforestació de les parcel·les abandonades. En els casos citats s'observa un augment quantitatiu i qualitatiu de la reforestació en els vessants obacs, com també una molt escassa o nul·la progressió en el cas del vessant de migjorn de turó esmentat. En aquest punt, l'anàlisi de fotografies antigues es revela d'una gran utilitat. En altres sectors, no s'observen signes d'evolució diferent en ambdós vessants, potser, també, a causa de la seva poca entitat.

Un altre element que cal considerar és la presència de feixes, atès que frenen el desplaçament i l'erosió del sòl i augmenten la capacitat de retenció de l'aigua. El terme de Gratallops és molt abancalet, de manera que es podria pensar que aquest fet ha de contribuir notablement a la reforestació. De totes maneres, certs bancals es troben en una fase de degradació important. El treball de camp ha posat en relleu, però, que la presència de feixes no ha contribuït tampoc de manera decisiva en la dinàmica evolutiva cap a esta-

dis més avançats de colonització vegetal. Així, es troben antics bancals ben conservats i proveïts d'una coberta vegetal limitada bàsicament a l'estrat herbaci i, a vegades, arbori. Atesa la uniformitat geològica i litològica del terme, hom ha d'arribar a la conclusió que, ultra els factors ja considerats, un dels punts clau de la distribució vegetal ha de correspondre a un diferent grau de pressió antròpica exercida sobre el territori.

Es fa aparent, seguidament, un altre element important: la capacitat de retenció d'aigua del sòl. Atès que s'observen grans diferències en aquest sentit, encara no quantificades, cal pensar que aquest és un altre factor rellevant en la definició de la coberta vegetal, tal com sembla desprendre's de l'estudi dels barrancs.

Establir que la fil·loxera va constituir l'element decisiu que va configurar canvis en el paisatge agrari del Priorat –com en tants altres indrets del país– és una obvietat abassegador. La fil·loxera dugué, aparellades, un seguit de conseqüències de gran abast. Ultra les bàsicament agràries (modificació de costums, introducció de noves tècniques i nous conreus, etcètera), la plaga generà una gran mobilització social que es traduí en una clara incidència en el ja encetat procés de despoblament rural, amb canvis en la forma d'explotació de les parcel·les, i es convertí en el motor primari de l'associacionisme agrari. Qualsevol dels elements fins ara considerats poden ser presents en altres indrets, la resposta dels quals ha estat similar (el cas de sectors de l'Alt Empordà) o bé completament diferent (el Penedès o el Maresme, posem per cas).

El que sí que cal observar és el fet que el paisatge era fortament inestable i que el temps de resposta ha estat massa llarg. Els factors humans han de ser entesos com a components de primera magnitud a l'hora de considerar la fragilitat del paisatge. Per un costat hi hagué una excessiva especialització en el conreu de la vinya i, en segon terme, cal valorar l'extraordinària durada, en termes generals, de les explotacions. La persistència del conreu, que en molts casos s'ha de xifrar superior als 200 anys, esgotà les migrades reserves nutritives d'un sòl dèbil (respecte d'això, però, cal tenir en compte que els adobs minerals no es van fer servir fins l'any 1928).

Es confirma, en aquest cas, que a una major antropització del territori més tardana es manifesta la reacció de recuperació. La fil·loxera no constituí, doncs, per ella mateixa, un factor de canvi del paisatge sinó que fou el desencadenant d'una sèrie de fenòmens que donaren lloc a la situació actual.

BIBLIOGRAFIA

- GONZÁLEZ, A. *Aspectes de l'evolució del paisatge a Gratallops. Anàlisi de mètodes i tècniques*. Barcelona: tesi de llicenciatura, Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, 1985.
- GONZÁLEZ, A. & JARDÍ, M. *Alguns elements per a la determinació de la capacitat de càrrega d'un paisatge: un exemple al Priorat*. Monografies de l'EQUIP, 1986, 2: 183-188.
- GONZÁLEZ, A. *Notes per a una història del paisatge al Priorat*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, Societat Catalana de Geografia, 1988, 12: 55-67.
- IGLÉSIES, J. *Les minves de cultius i de la població a la comarca del Priorat*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1975.
- IGLÉSIES, J. *La crisi agrària del 1879/1900: la fil·loxera a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, Llibres a l'Abast n. 55, 1968.
- MADOZ, P. *Diccionario-geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Vol. III. La Ilustración. Madrid, 1847.
- MINISTERIO DE AGRICULTURA. *Catastro vitícola y vinícola. Denominación de Origen Priorato*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Servicio de Publicaciones, INDO, 1976.